

ЗАХИСТ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

PROTECTION OF THE HUMAN RIGHT TO FAIR TRIAL IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Гаврильців М.Т., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін

Інститут права Львівського державного університету внутрішніх справ

Лук'янова Г.Ю., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Стаття присвячена визначенню правової природи права людини на справедливий судовий розгляд та його захист, нормативне закріплення цього права та ефективність реалізації на основі аналізу прецедентної практики Європейського Суду з прав людини.

У статті досліджується поняття «право на справедливий судовий розгляд», його зміст та місце в каталозі основних прав людини. Загальноновизнаним вважається його віднесення до абсолютних фундаментальних прав індивіда. Право на судовий захист входить до переліку прав, які захищаються Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Визначається роль суду, який у процесі здійснення правосуддя повинен забезпечити захист усього комплексу прав і свобод людини. Судовий захист визнається найвищою гарантією забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Право на судовий захист визначається як передбачена законом можливість кожної особи звертатись до органів судової влади за захистом порушених прав, свобод і законних інтересів.

Визначаються елементи права на справедливий суд: право на розгляд справи; право на справедливість судового розгляду; право на публічність розгляду справи та проголошення судового рішення; право на розумний строк розгляду справи; право на розгляд справи судом, встановленим законом; право на незалежність і безсторонність суду.

Зазначено, що доступність правосуддя є первинною по відношенню до права на справедливий судовий розгляд. Під доступністю правосуддя запропоновано розуміти гарантовану державою та забезпечену ефективними правовими механізмами реальну можливість особи звертатись до суду за захистом своїх прав, свобод чи законних інтересів.

Доводиться, що першочерговим завданням Європейського Суду з прав людини у кожній справі є оцінка загальної справедливості провадження. Дотримання вимог справедливого судового розгляду повинне розглядатися в кожній справі з урахуванням розвитку провадження в цілому, а не на основі окремого розгляду одного конкретного аспекту або якогось конкретного випадку.

Ключові слова: справедливий суд, справедливий судовий розгляд, верховенство права, доступність правосуддя, принцип правової визначеності, принцип публічності, розумність строку розгляду, презумпція невинуватості.

The article is devoted to the determination of the legal nature of the human right to a fair trial and its protection, the normative consolidation of this right and the effectiveness of its implementation based on the analysis of precedent practice of the European Court of Human Rights.

The article examines the concept of "right to a fair trial", its meaning and place in the catalog of basic human rights. Its attribution to the absolute fundamental rights of the individual is generally recognized.

The role of the court is determined, which in the process of administering justice must ensure the protection of the entire complex of human rights and freedoms. Judicial protection is recognized as the highest guarantee of ensuring the rights and freedoms of a person and a citizen.

The elements of the right to a fair trial are determined: the right to access to justice; the right to a fair trial; the right to publicity of the proceedings and the announcement of the court decision; the right to a reasonable period of consideration of the case; the right to have the case heard by a court established by law; the right to independence and impartiality of the court.

It is noted that access to justice is primary in relation to the right to a fair trial. It is proposed to understand the availability of justice as the real possibility of a person to turn to the court for the protection of his rights, freedoms or legitimate interests, guaranteed by the state and ensured by effective legal mechanisms.

It is proven that the primary task of the European Court of Human Rights in each case is to assess the overall fairness of the proceedings.

Key words: fair trial, fair trial by court, rule of law, accessibility of justice, principle of legal certainty, principle of publicity, reasonableness of trial period, presumption of innocence.

Постановка проблеми. Право на справедливий судовий розгляд займає особливе місце в каталозі основних прав людини. Загальноновизнаним вважається його віднесення до абсолютних фундаментальних прав індивіда, а пріоритетність зазначеного права доводиться як фактом його приналежності до першого покоління прав людини, так і закріпленням в першому універсальному міжнародному правозахисному акті – Загальній декларації прав людини 1948 року (ст. ст. 8, 10) [1].

Право на справедливий судовий розгляд, як основоположна засада усієї системи захисту прав і свобод людини, набуло нормативного розвитку та деталізації в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 6; Протокол № 7 (ст. ст. 2-4)) (далі – Конвенція, ЄКПЛ) [2], положення якої безпосередньо застосовуються Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) в його рішеннях. Безумовно, рішення

ЄСПЛ є обов'язковими для виконання для країн – учасниць Конвенції. Відтак, положення ЄКПЛ і їх тлумачення в рішеннях ЄСПЛ мають істотне значення для правотворчої та правозастосовної діяльності учасників Конвенції, в тому числі й України. Цей факт яскраво свідчить, наскільки важливим є розуміння і наповнення чітким змістом кожної норми статей ЄКПЛ.

Закріплене ст. 6 Конвенції право на справедливий судовий розгляд передбачає можливість кожного відновити порушені права шляхом справедливого та публічного розгляду його справи незалежним і безстороннім судом, створеним на основі закону, упродовж розумного строку.

Відаючи належне фундаментальній ролі міжнародно-правової декларації права на справедливий судовий розгляд, втім, доводиться визнати, що без закріплення в національному законодавстві, його реалізація була б недостатньо ефективною.

Право кожного на звернення до суду стало одним із фундаментальних абсолютних прав людини, гарантованих Основним Законом держави. Задеклароване в конституціях більшості розвинутих демократичних держав сучасності, воно посідає чільне місце в структурі правового статусу людини та є важливою умовою існування правової держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розуміння права людини на судовий захист знайшла своє відображення у наукових працях таких українських вчених, як О. Антонюк, В. Бойко, А. Жуковський, А. Колодій, В. Маляренко, П. Рабінович, Г. Тимченко, Ю. Тодика, М. Хавронюк, С. Шевчук і ін. Питання змістовного наповнення права на справедливий судовий розгляд присвячені дослідження Г. Бережанського, В. Городовенка, І. Гриценка, М. Погорельського, С. Погребняка, М. Савчина, Н. Сакари, С. Чорної та ін.

Метою статті є з'ясування правової природи права людини на справедливий судовий розгляд та його захист, нормативне закріплення цього права та ефективність реалізації на основі аналізу прецедентної практики Європейського Суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Право на судовий захист є обов'язковою складовою частиною суб'єктивного права особи, яка може бути реалізована безпосередньо або через діяльність уповноважених державних органів чи організацій. Судова форма захисту визнається вищою, порівняно з іншими, несудовими, формою захисту суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів, яка забезпечує всім зацікавленим особам максимум процесуальних гарантій. Тому право на судовий захист виступає засобом забезпечення передбаченої законом можливості людини звертатися до органів правосуддя за захистом її прав і законних інтересів [3, с. 162].

Зазначене суб'єктивне право передбачає, що кожній людині гарантується захист її прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом. Право на судовий захист належним чином можна реалізувати тільки за наявності ефективного механізму судового захисту [4, с. 39].

Відтак, судовий захист є пріоритетною юридичною гарантією захисту прав і свобод людини та громадянина, яка в нашій державі закріплена на найвищому законодавчому рівні. У ч. 1 ст. 55 Конституції України закріплено положення: «Права та свободи людини і громадянина захищаються судом». Згідно з частиною 4 зазначеної статті, у випадку використання всіх національних засобів юридичного захисту, кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, наприклад, до ЄСПЛ.

Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір і будь-яке кримінальне обвинувачення (ч. 3 ст. 124 Конституції України) [5].

В Україні суд виконує важливу функцію захисту прав і свобод людини та громадянина, яка є основним змістом і сенсом діяльності судової влади загалом. Водночас, судовий захист прав і свобод – це самостійна функція держави, про що свідчить нормативне тлумачення положень Основного Закону, зокрема, у ч. 2 ст. 3 зазначено: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»; а в ч. 3 ст. 8 Конституції України гарантується звернення до суду за захистом конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України [5].

Закріплення права на судовий захист в Конституції України є результатом імплементації міжнародно-правових норм, що проголошені в міжнародних актах і повинні сумлінно виконуватись.

Захист судом прав і свобод людини можна розглядати як норму, реалізація якої обумовлена наявністю низки імперативних вимог: надання доступу до правосуддя; заборона відмови в правосудді; захист не теоретичних й ілюзорних можливостей, а конкретного, реального й дійсного права доступу до суду; рівень доступу до суду повинен бути достатнім для захисту цього права, можливість його оспорення; обов'язок держави забезпечити ефективність права доступу до правосуддя; утвердження та гарантування системи юридичної допомоги для реалізації цього права; спрощення процедури доступу до суду; надання допомоги правозахисника тощо [6, с. 411].

На переконання А. Лужанського, специфіка судового захисту полягає у тому, що його ефективність є значно вищою порівняно з іншими, несудовими засобами, оскільки:

- по-перше, захист у позасудовому порядку фактично є проханням або пропозицією добровільно чи в порядку адміністративного контролю усунути порушення й ліквідувати його негативні наслідки і ґрунтується на презумпції належної та добросовісної поведінки правопорушника;
- по-друге, судовий розгляд є єдиним остаточним законним засобом вирішення правового конфлікту;
- по-третє, при розгляді конкретної справи суд має право на превентивний вплив у формі обов'язкових до виконання окремих ухвал (постанов) щодо запобігання виникненню в майбутньому причин і умов, що призвели до порушення прав;
- по-четверте, судові рішення, які набрали законної сили, як правило, мають остаточний характер; виконання судового рішення щодо питань факту чи права забезпечене державним примусом [7, с. 45].

У процесі здійснення правосуддя суд повинен забезпечити захист усього комплексу особистих, соціально-економічних, політичних прав і свобод людини. Виходячи з цього, судовий захист є найвищою гарантією забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а право на судовий захист являється як передбачена законом можливість кожної особи звертатись до органів судової влади за захистом порушених прав, свобод і законних інтересів.

Найефективнішим способом захисту прав і свобод людини та громадянина визнається правосуддя, яке в юридичній науці розглядається як «специфічний вид державної діяльності, що здійснюється судом на підставі закону у встановленому ним порядку, полягає у розгляді та вирішенні судових справ з метою забезпечення гарантованих Конституцією та законами прав і свобод людини та громадянина... і завершується постановленням правосудного судового рішення, що має загальнообов'язковий характер» [8, с. 28-29].

Сучасні умови інтегрування нашої держави до Європейського Союзу (далі – ЄС), зобов'язує прийняття цілої низки міжнародно-правових зобов'язань щодо поваги й захисту прав людини, зокрема, захисту права людини на справедливий судовий розгляд, що обумовлює приведення національного законодавства до європейських стандартів у сфері здійснення правосуддя для ефективного захисту прав і свобод людини та громадянина, підвищення доступу до правосуддя і справедливий суд.

З метою підвищення національних стандартів судоустрою і судочинства та забезпечення права людини на справедливий суд 12 лютого 2015 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про забезпечення права на справедливий суд» [9], який передбачив внесення змін до низки норм процесуального законодавства України та завдяки якому забезпечення права на справедливий суд стало одним з основних принципів здійснення правосуддя.

Незважаючи на детальне закріплення юридичних гарантій держави в захисті права особи на справедливий суд як на національному, так і на міжнародному рівні, практична реалізація цих гарантій в реальному житті

пов'язана з низкою реальних перешкод, зокрема, неосконалістю чинного національного законодавства, обмеженістю можливостей судів щодо кількості справ, що розглядаються, через фізичну нездатність їх опрацювати та забезпечити всім зацікавленим суб'єктам справедливий, об'єктивний і всебічний розгляд справи, а отже забезпечити належне судочинство.

Таким чином, існує вкрай важлива необхідність у дотриманні національними судами Конвенції та застосуванні практики Європейського суду з прав людини для запобігання порушень Україною своїх зобов'язань.

Вихідна інтерпретація ЄСПЛ права людини на справедливий судовий розгляд. У діяльності ЄСПЛ реалізуються найвищі стандарти правосуддя. Реальна участь суду в здійсненні захисту прав людини є однією з основних ознак правової держави. Універсальний характер доступу до правосуддя підкреслюється у низці найважливіших міжнародно-правових документів.

З огляду на те, що право на судовий захист входить до переліку прав, які захищаються Конвенцією, доцільно виділити ті елементи, які є обов'язковими в розумінні практики ЄСПЛ. Так, у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ закріплено право на справедливий суд: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального звинувачення. Судове рішення проголошується публічно. ...» [2].

Виходячи з конструкції п. 1 ст. 6 Конвенції, можна стверджувати, що в ній закріплені такі елементи права на справедливий суд: 1) право на розгляд справи; 2) право на справедливість судового розгляду; 3) право на публічність розгляду справи та проголошення судового рішення; 4) право на розумний строк розгляду справи; 5) право на розгляд справи судом, встановленим законом; 6) право на незалежність і безсторонність суду.

Практика ЄСПЛ показує, що якщо особа не має права на доступ до правосуддя, то право на справедливий суд втрачає сенс. Таким чином, доступність правосуддя є первинною по відношенню до права на справедливий судовий розгляд.

Доступність правосуддя можна тлумачити як одну з його засад, тобто, це можливість для кожного, хто бажає вільно і безперешкодно, на рівних умовах користуватися судовим захистом для забезпечення своїх прав, свобод та законних інтересів. Окрім того доступність правосуддя розглядають також як певний стандарт, до складу якого слід відносити інститути, що забезпечують реальну можливість особи звернутися до суду за захистом своїх прав, створюють механізми захисту всіх прав людини, гарантують, що процедура розгляду справи буде справедливою, а відновлення порушених прав – ефективним, усувають перешкоди фінансового характеру, отримати правову допомогу тощо [10, с. 110].

Отже, під доступністю правосуддя слід розуміти гарантовану державою та забезпечену ефективними правовими механізмами реальну можливість особи звертатися до суду за захистом своїх прав, свобод чи законних інтересів.

Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права через ухвалення правосудного судового рішення в конкретній справі, забезпечує кожному право на *справедливий суд*. Як видається, таке уявлення спирається на ідеалістичне сприйняття справедливості як змістовної сутності правосуддя. Тому цілком закономірним є твердження, що у правосудді справедливість постає як сутність, мета та критерій здійснення ефективного судочинства як форми здійснення правосуддя. Відтак основною метою судочинства є домогтися справедливості, тобто звершити правосуддя, а справедливий розгляд справи

(тобто, судовий процес), відповідно, сприймається як справедливе судочинство [11, с. 5].

Як зауважує С. Шевчук, в західній конституційній доктрині розвиток права на справедливий судовий розгляд невід'ємно пов'язаний із поняттям належної правової процедури (англ. – *due process of law*), під якою вчений пропонує розуміти «застосування права органами правосуддя (судами) відповідно до встановлених і санкціонованих державою юридичних принципів і процедур для гарантування і захисту конституційних прав людини та основних свобод» [12, с. 231–232].

У практиці ЄСПЛ право на справедливий судовий розгляд завжди привертало чималу увагу. Як зазначив Суд у справі «Делькур (Delcourt) проти Бельгії»: «У демократичному суспільстві, як цей термін розуміється Конвенцією, право на справедливе здійснення правосуддя посідає настільки визначне місце, що обмежене тлумачення пункту й ст. 6 не відповідатиме об'єкту та цілям даного положення» [13].

Важливо зазначити, що стандарти справедливого судового розгляду не є константними та можуть з часом змінюватись під впливом розвитку суспільства. Відповідно, не існує остаточно визначеного переліку складових справедливого судового розгляду, з-поміж яких: вчасне повідомлення про судові засідання, належний час на підготовку до судового розгляду, можливість ознайомлення з матеріалами справи, право бути заслуханим у суді перед винесенням рішення, необхідна правова допомога, право на виклик і на перехресний допит свідків, відповідні вимоги щодо неналежних доказів та аргументів тощо.

Перш ніж розглянути конкретні аспекти права на справедливий судовий розгляд, як воно визначене в практиці ЄСПЛ, необхідно зауважити, що сфера застосування ст. 6 не обмежується лише судовими слуханнями. У зазначеному випадку судовий розгляд справи розглядається як кульмінація змагального процесу. Саме справедливість цього процесу є ключовою цінністю, що лежить в основі положень зазначеної статті та Конвенції загалом. Таким чином, будь-які дії чи рішення, що йдуть всупереч критеріям справедливості на будь-якій стадії процесу, можуть поставити під сумнів справедливий характер судового розгляду в цілому. Так, у справі «Саундерс (Saunders) проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ мав на меті з'ясувати, чи використання обвинуваченням свідчень, отриманих ревізорами від заявника, означає невинувдане порушення цього права. Це питання Суд мав вивчити з урахуванням усіх обставин справи. У рішенні зазначено: «Особливо потрібно встановити, чи був заявник присилуваною давати свідчення та чи було використання результатів його свідчень у суді порушенням основних принципів справедливого судового розгляду, гарантованого п. 1 ст. 6, складовим елементом якого є право не свідчити проти себе. (...) ... якщо керуватися принципом справедливості, закріпленим у ст. 6, право не свідчити проти себе не може розумно обмежуватися заявами про визнання правопорушення або зауваженнями, які є відверто обвинувальними. Свідчення, отримані під тиском, які на перший погляд не є обвинувальними, такі як виправдувальні зауваження або просто інформація за фактом запитання, – пізніше можуть бути використані під час розгляду кримінальної справи на підтримку обвинувачення, наприклад, протиставити чи піддати сумніву інші заяви обвинуваченого або його свідчення в суді, або в інший спосіб підірвати довіру до нього. Там, де довіру до обвинуваченого оцінює суд присяжних, використання таких свідчень може бути особливо шкідливим. Головним у цьому контексті є мета, з якою свідчення, отримані під тиском, надаються суду під час судового розгляду кримінальної справи» (п.п. 70-71) [14]. Отже, у цій справі було допущено порушення права особи не свідчити проти себе ще на стадії досудового розслідування та відобразилося на визнанні порушення принципу справедливості в остаточному судовому розгляді.

Окрім того, слід зазначити, що дія гарантій справедливості ст. 6 Конвенції не завершується із винесенням остаточного рішення у справі. В Преамбулі ЄКПЛ проголошено принцип верховенства права як спільну спадщину традицій Високих Договірних Сторін, одним з основоположних аспектів якого є *принцип правової визначеності*, який вимагає, щоб остаточне судове рішення не ставилось під сумнів. В основі останнього лежить відома ще з часів римського права правило *res judicata* (лат. «вирішена справа»), відповідно до якого остаточне судове рішення, яке вступило в силу, є обов'язковим для сторін і не може переглядатися. Тобто, цей принцип гарантує остаточність рішень, жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного і обов'язкового судового рішення лише з метою проведення повторного слухання і нового вирішення справи.

Повноваження судів вищої інстанції щодо перегляду справ мають використовуватися для виправлення судових помилок та неправомірних судових рішень, а не для проведення нового розгляду справи. Перегляд справи не може розглядатися як замаскована апеляція, а сама лише можливість існування двох поглядів на одне питання не є підставою для повторного розгляду справи. Відхилення від цього принципу можливе лише тоді, коли воно спричинене незалежними і неперекорними обставинами (Справа «*Дриза (Driza) проти Албанії*» [15]).

Принцип юридичної визначеності має різні прояви. Зокрема, він є одним з визначальних принципів «доброго врядування» і «належної адміністрації» (встановлення процедури її дотримання), частково співпадає з принципом законності (чіткість і передбачуваність закону, вимоги до «якості» закону) [16, с. 62].

Порушення принципу *res judicata* має місце у випадку, коли всупереч нормам національного законодавства суди приймають до розгляду скарги осіб, які не мають права на оскарження судових рішень, і в подальшому скасовують такі рішення за результатами розгляду цих скарг. Наприклад, у справі «*Промислово-фінансовий консорціум (Industrial Financial Consortium Investment) проти України*» [17] перегляд за нововиявленими обставинами був здійснений за заявою осіб, які не брали участі в першому провадженні, а отже, не могли за чинним на момент розгляду справи законодавством звернутись до суду з відповідними заявами. Щодо провадження в господарських судах ЄСПЛ вказав, що прийнявши до розгляду касаційне подання Генерального прокурора України, внесене з пропущенням строку, та скасувавши зрештою остаточні рішення судів, Верховний Суд України порушив принцип юридичної визначеності.

У справі «*Олександр Волков (Oleksandr Volkov) проти України*» порушення принципу юридичної визначеності було констатоване ЄСПЛ з огляду на відсутність у законодавстві України положень щодо строків давності притягнення судді до відповідальності за порушення присяги, в контексті дотримання вимог «якості закону» при переві 8 Конвенції.

У зазначеній справі порушення принципу правової визначеності в контексті п. 1 ст. 6 Конвенції було визначено ЄСПЛ у зв'язку з недотриманням встановленої законодавством процедури особистого голосування народних депутатів.

«Суд уже констатував, що процесуальні норми створюються для забезпечення належного відправлення правосуддя та дотримання принципу правової визначеності, та що сторони провадження повинні мати право очікувати застосування вищезначених норм. Принцип правової визначеності поширюється не тільки щодо сторін провадження, а й до національних судів» (див. рішення від 21 жовтня 2010 року у справі «*„Дія 97“ (Diya 97) проти України*», заява № 19164/04, п. 47, з подальшими посиланнями). Цей принцип так само застосовується до процедури, що були використані для звільнення заявника з посади,

включаючи процес ухвалення рішення на пленарному засіданні парламенту» [18].

Ст. 6 ЄКПЛ встановлено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом (п. 1). З огляду на це, необхідно проаналізувати п. 11 Рекомендацій СМ/Рес (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки, ухвалених 17 листопада 2010 р., в якому зазначено, що зовнішня незалежність не є прерогативою чи привілеєм, наданим для задоволення власних інтересів суддів. Це надається в інтересах верховенства права та людей, які прагнуть і очікують неупередженого правосуддя. Незалежність суддів слід розуміти як гарантію свободи, дотримання прав людини та неупередженого застосування закону. Неупередженість і незалежність суддів необхідні для забезпечення рівності сторін перед судом (п. 11) [19].

Окрім того, Консультативна рада європейських суддів у п. 12 Висновку № 1 (2001) зазначає: «Судовій владі повинні довіряти не лише сторони окремої судової справи, а й суспільство в цілому. Таким чином, суддя не тільки повинен бути фактично вільним від будь-яких зв'язків, прихильностей, упереджень, вподобань, а також має сприйматися вільними з точки зору розсудливого спостерігача. У протилежному випадку довіра до справедливості може бути підірвана». Отже, можна прийти до висновку, що існує тісний зв'язок між незалежністю та об'єктивною неупередженістю. З цієї причини ЄСПЛ зазвичай розглядає ці дві вимоги разом (п. 73 справи «*Фіндлі (Findlay) проти Сполученого Королівства*» [20]).

У справі «*Гольм (Holm) проти Швеції*», в якій порушувалося питання про притягнення до відповідальності за наклеп, Суд визнав, що заявник був позбавлений можливості розгляду справи безстороннім судом присяжних, оскільки більшість з них належала до політичної партії, що була власником компанії, яка опублікувала неправдиві, за твердженням заявника, відомості. Таким чином, принципи, що застосовуються при визначенні того, чи може «суд» вважатися «незалежним і безстороннім», застосовуються як до професійних суддів, так і до присяжних (п. 30) [21].

Необхідно підкреслити, що така інституціональна складова права на справедливий суд, як «суд, встановлений законом», є широким за своїм змістом поняттям. Класичне тлумачення суті конструкції «суд, встановлений законом» було викладене ЄСПЛ у рішенні у справі «*Сокуренько (Sokurenko) та Стригун (Stryhun) проти України*» і полягає в наступному:

«Відповідно до прецедентної практики Суду, термін «встановлений законом» у ст. 6 Конвенції спрямований на гарантування того, що «судова гілка влади в демократичному суспільстві не залежить від органів виконавчої влади, але керується законом, що приймається парламентом (див. рішення у праві «*Занд (Zand) проти Австрії*», заява № 7360/76, доповідь Комісії від 12 жовтня 1978 року). У країнах з кодифікованим правом організація судової системи також не може бути віддана на розсуд судових органів, хоча це не означає, що суди не мають певної свободи для тлумачення відповідного національного законодавства (див. рішення у справі «*Коем (Coete) та інші проти Бельгії*» №№ 32492/96, 32547/96, 32548/96, 3309/96, та 33210, п. 98, ECHR 2000-VII).

Суд повторює, що, як було раніше визначено, фраза «встановленого законом» поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність. У рішенні у справі «*Занд (Zand) проти Австрії*», що згадувалось раніше, Комісія висловила думку, що термін «судом, встановленим законом» у пункті 1 статті 6 передбачає «усю організаційну структуру судів, включно з (...) питаннями, що належать до юрисдикції певних категорій судів (...)» [22].

У рішенні в справі «ТОВ „Базальт-Імпекс” (Bazalt Impex, TOV) проти України» (заява № 39051/07 від 1 грудня 2011 року) Суд зазначив, що всупереч ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» [23] Верховний Суд України проігнорував висновки Європейського Суду, викладені у рішенні у справі «Сокурєнко та Стригун проти України» [22], яке на час провадження у справі заявника вже було перекладено українською мовою і надруковано в офіційному юридичному виданні.

«Суд вважає, що у цій справі факти та правові обставини є ідентичними тим, що вже розглядалися судом у рішенні «Сокурєнко та Стригун проти України» від 20 липня 2006 року, заяви №№ 29458/04 та 29465/04. Суд не знаходить підстав для відхилення від своєї попередньої практики та вважає, що у цій справі було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції» [24].

Як видається, правова позиція ЄСПЛ дає можливість виокремити дві умови відповідності встановленому в Конвенції критерію «суд, встановлений законом»:

організаційну – організація всієї судової системи в цілому і кожного суду зокрема повинна регулюватися законом. Зазначена вимога охоплює дотримання порядку утворення судів, призначення суддів у конкретній справі, їх кількість, строк призначення на посаду, дотримання законного порядку розподілу справ між суддями;

юрисдикційну – в своїй діяльності суд повинен діяти виключно в спосіб і порядку, визначеному законом та відповідно до законодавчих повноважень, у межах своєї компетенції, чітко дотримуючись норм чинного процесуального законодавства. Ця вимога пов'язана насамперед з наявністю компетенції для розгляду справ і правильним використанням судом своїх повноважень. Юрисдикція суду повинна визначатися законом.

Застосування принципу публічності при здійсненні судочинства. Публічність є одним з принципів судочинства, закріплених у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. У світлі правових позицій Суду, публічний характер судочинства захищає сторону від таємного відправлення правосуддя поза контролем з боку громадськості; він є одним зі способів забезпечення довіри до судової гілки влади та системи судів держави. Поставивши вимогу публічності здійснення правосуддя, ЄСПЛ сприяє досягненню справедливості як основної мети судового розгляду, що своєю чергою встановлює баланс та надає стабільності усій судовій владі.

У поняття «публічність» суд вкладає сукупність певних вимог, зокрема:

- по-перше, проведення судових засідань у відкритому режимі. Як зазначено в судовому рішенні в справі «Личанінова (Lichaninova) проти України» – заявниця скаржилася до Суду на результат провадження щодо неї, стверджуючи, що воно було несправедливим. Зокрема, вона стверджувала, що провадження не було відкритим.

«Суд зазначає, що хоча доступ громадськості до судового розгляду, про який йдеться, формально не був обмежений, обставини, за яких він відбувся, були очевидною перешкодою його публічності. По-перше, розгляд відбувся у диспансері з обмеженим доступом. По-друге, суд не дозволив іншим особам, окрім учасників провадження, залишитися в палаті, де відбувався розгляд, або входити до неї. По-третє, з матеріалів справи не вбачається існування загальнодоступної інформації про дату та місце засідання.

...Хоча вибір найбільш доцільного способу врегулювання ситуації, коли особа, яка притягається до відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, не з'являється до суду, належить саме національним судам, Суд вважає, що заходи, до яких у цій справі вдався суд, які обмежили право заявниці на публічний розгляд її справи, не були «суворо необхідні» у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції» [25]. Відповідно, в цій справі мало місце порушення публічності судового

розгляду та порушення права на справедливий судовий розгляд.

- по-друге, в останні роки ЄСПЛ визнав, що концепція «публічного розгляду справи», передбачена пунктом 1 статті 6 Конвенції охоплює також право принаймні на рівні першої інстанції. Зокрема, у рішенні в справі «Гоч (Goc) проти Туреччини» зазначено, що Суд дійшов висновку, що не було виняткових обставин, які б виправдовували непроведення усного слухання позову заявника про відшкодування шкоди. На думку Суду, заявнику слід було надати можливість в усній формі пояснити суду першої інстанції моральну шкоду, завдану йому триманням під вартою, яке викликало у нього болісний стрес і болісне занепокоєння. Ці питання не були технічними, які могли бути належним чином вирішені лише шляхом вивчення матеріалів справи. Суд вважає, що для забезпечення справедливості та дотримання принципу підзвітності державних органів у справі заявника було б краще надати заявникові право пояснити свою особисту ситуацію під час слухання в національному суді зі забезпеченням громадського нагляду. Цей чинник переважував інтереси оперативності та ефективності, які, як стверджував Уряд, мав забезпечити Закон № 466 [26].

- по-третє, до вимоги публічності включає також відноситься публічне проголошення судового рішення. Водночас Суд вважає, що в кожному конкретному випадку форма оприлюднення «судового рішення», заснована на національному праві держави-відповідача, визначається відповідно до особливостей конкретної процедури та відповідно до завдання та мети п. 1 ст. 6.

Наприклад, у справі «Претто (Pretto) та інші проти Італії» [27]. Касаційний суд ухвалив своє рішення після відкритого слухання, і попри те, що рішення про відхилення скарги на підставі закону не було оголошено у відкритому судовому засіданні, будь-яка особа могла ознайомитись з цим рішенням або отримати його копію, звернувшись до канцелярії суду.

На думку Суду, за таких обставин мета п. 1 ст. 6, а саме – забезпечення контролю громадськості за судовою владою з метою гарантування права на справедливий суд, стає, принаймні щодо процедури скасування, не менш досажливим, коли рішення подається до канцелярії суду, завдяки чому повний текст рішення суду стає доступним для будь-якої особи, за винятком випадків, коли рішення про відхилення скарги або скасування попереднього рішення зачитується публічно; іноді це зводиться лише до читання резолютивних положень [27].

П. 1 ст. 6 ЄКПЛ передбачена можливість обмеження публічного розгляду. Так, преса та громадськість не можуть бути допущені до зали засідань суду протягом усього або частини судового розгляду в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя. Проте, правомірність таких обмежень має визначатися судом в кожному конкретному випадку.

Розумні строки судового розгляду справ. Окремим елементом доступності правосуддя і справедливості судового розгляду є дотримання судом *розумного строку*. Вимога розумності строку судового розгляду також походить із принципу верховенства права, зокрема, із супутнього йому принципу правової визначеності, який охороняє стабільність суспільних відносин. Слід зауважити, що ЄСПЛ не дає чіткого тлумачення строку, який потрібно вважати розумним, що дає підстави визнати зазначений критерій оціночним – це питання вирішується в світлі конкретних обставин справи. Зокрема, до уваги ЄСПЛ бере складність справи, поведінку заявника, важливість предмета спору для заявника, діяльність органів владних повноважень тощо.

У цивільних справах цей строк, як правило, починається з моменту ініціювання розгляду справи в суді, тобто з моменту подання позовної заяви до суду, однак у деяких випадках до уваги може братися і більш ранній період, наприклад, коли попередній адміністративний розгляд справи є обов'язковим та виступає передумовою звернення до суду. Завершення строку розгляду справи пов'язується з набранням рішенням статусу остаточного, включаючи процедури перегляду, а у випадках, коли таке рішення підлягає примусовому виконанню, – і виконання такого рішення [28, с. 74].

Справа може ускладнюватись, зокрема, предметом доказування, кількістю наданих сторонами доказів тощо. Так, у справі «Науменко (Naumenko) проти України» [29]. Уряд вважав, що справа була складною через відсутність у судів необхідних документальних доказів, необхідних для того, щоб встановити факт перебування заявниці у Чорнобильській зоні відчуження. ЄСПЛ встановив порушення ст. 6 Конвенції та зазначив, що навіть якщо припустити, що справа була певною мірою ускладнена необхідністю вирішення фактичних та документальних питань, загальна тривалість провадження не може бути обґрунтована лише складністю справи.

«Відповідно до прецедентної практики розумність тривалості провадження повинна оцінюватись у світлі конкретних обставин справи з урахуванням критеріїв, напрацьованих Європейським судом, зокрема, складності справи, поведінки заявника і відповідних державних органів та важливості предмета спору для заявника (див. «Сабмен проти Німеччини», рішення від 16.09.1996 р., Reports of Judgments and Decisions 1996-IV, с. 1172-73, § 48).

Відповідно, Суд вирішив, що у цій справі мало місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у тому сенсі, що «цивільні права» заявниці були визначені з порушенням «розумного строку» [29].

П. 2 ст. 6 Конвенції гарантує, що кожен, хто обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку. В такий спосіб ЄСПЛ закріплює *презумпцію невинуватості*, що захищає будь-яку особу від поведінки з нею як з винною особою не лише з боку суду, а й з боку посадових осіб до винесення вироку. Згідно з правовими позиціями ЄСПЛ, презумпція невинуватості є одним із компонентів справедливого судового розгляду кримінальної справи.

Презумпція невинуватості розглядається у вузькому та широкому значенні: при розгляді кримінальної справи в суді (англ. criminal trial) та в кримінальному процесі у більш загальному значенні. «Вузьке» значення охоплює відомий принцип, відповідно до якого при обвинуваченні особи у вчиненні злочину (чи кримінального проступку) тягар доведення вини несе сторона обвинувачення (прокурор), і доведення має бути поза розумним сумнівом (англ. beyond reasonable ground) [16, с. 64].

Проте, слід зауважити, що як у вузькому, так і в широкому розумінні презумпція невинуватості є фактичною презумпцією, тобто припущенням за фактом: немає жодного раціонального зв'язку між обвинуваченням і невинуватістю. І справді, як показує статистика, більшість обвинувачень знаходять своє підтвердження у рішеннях судів.

В Україні презумпцію невинуватості найчастіше порушують у трьох випадках: при виголошенні публічних заяв політиками і прокурорами про чийось винуватість задовго до закінчення судового процесу, коли судові рішення, що не є обвинувальним вироком, відображає думку про винуватість особи, та під час затримання осіб, підозрюваних і/або обвинувачуваних у скоєнні злочину, і обранні ним запобіжного заходу.

ЄСПЛ наголошує на тому, як важливо державним посадовим особам добирати слова, оприлюднюючи свої заяви ще до судового розгляду справи, порушеної проти

особи, та визнання її винною в тому чи іншому злочині. Таким чином, слід принципово розрізняти повідомлення про те, що когось лише підозрюють у вчиненні злочину, та чітку заяву, зроблену за відсутності остаточного вироку, про те, що особа вчинила злочин.

ЄСПЛ констатував порушення п. 2 ст. 6 Конвенції у низці справ проти України. Наприклад, у справі «Грбчук (Hrabchuk) проти України» справу заявниці було закрито слідчими органами на досудовій стадії частково через відсутність доказів у вчиненні злочину та частково з підстав закінчення строків давності притягнення заявниці до відповідальності за халатність. Рішення слідчого було підтримане Володимир-Волинським місцевим судом, однак це рішення про закриття кримінальної справи проти заявниці були сформульовані у термінах, які не залишають сумніву щодо погляду на те, що заявниця вчинила злочин, зазначивши, що в діяннях заявниці «вбачаються ознаки злочину, передбаченого ст. 167 Кримінального кодексу України». І оскільки провадження у Володимир-Волинському суді не було кримінальним за суттю, і йому не вистачало ряду ключових елементів, які зазвичай характеризують судові кримінальні провадження, то за цих обставин ЄСПЛ вважав, що мотиви, використані слідчим та Володимир-Волинським судом, становлять порушення презумпції невинуватості (п. 45) [30].

На дотримання процесуальних гарантій забезпечення прав людини у кримінальному провадженні спрямовано п. 3 ст. 6 Конвенції, згідно з якою кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має, зокрема, такі права:

- a) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;
- b) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;
- c) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- d) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;
- e) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача.

У своїй сукупності зазначені процесуальні гарантії покликані забезпечити особі, що обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, право на захист, що становить одну з основних підвалин справедливого судового розгляду. Необхідно зауважити, що ЄСПЛ дотримується загального підходу щодо розгляду справ за п. 3 ст. 6 ЄСПЛ у поєднанні з іншими елементами права на справедливий суд, щоб підкреслити, на які конкретно труднощі може натрапити захист, а також вплив цих труднощів на справедливість судового процесу в розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції. Наприклад, у низці справ Суд зазначив, що позаяк вимоги п. 3 ст. 6 слід розглядати як конкретні аспекти права на справедливий судовий розгляд, гарантований п. 1 ст. 6, то він вважає за необхідне розглядати скарги у світлі усіх зазначених положень разом. Тобто, суд повинен розглянути, чи був судовий розгляд в цілому справедливим. Таким чином, право на захист не можна розглядати окремо від інших елементів (процесуальних гарантій) права на справедливий суд.

Висновки. Отже, основним принципом, що регулює застосування ст. 6 ЄСПЛ є справедливість. Однак те, що є справедливим судовим розглядом, не може бути предметом єдиного незмінного правила, проте повинно залежати від обставин конкретної справи.

У кожній справі першочерговим завданням ЄСПЛ є оцінка загальної справедливості провадження. Дотримання вимог справедливого судового розгляду повинне розглядатися в кожній справі з урахуванням розвитку провадження в цілому, а не на основі окремого розгляду одного конкретного аспекту або якогось конкретного випадку. Проте, можна припустити, що певний фактор може бути настільки вирішальним для того, що може дозволити оцінити справедливість судового розгляду на

більш ранньому етапі провадження. Окрім того, сукупний ефект різних процесуальних недоліків у забезпеченні права на справедливий суд може викликати порушення ст. 6 Конвенції, навіть якщо кожен взятий окремо недолік не переконав суд у несправедливості процесу. ЄСПЛ повинен розглянути, чи був судовий розгляд в цілому справедливим. Отже, право на захист не можна розглядати окремо від інших елементів (процесуальних гарантій) права на справедливий суд.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Гаврильців М.Т. Захист законного інтересу як передумова на звернення до адміністративного суду: поняття, сутність, види. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія Юридична*. 2016. Вип. 4. С. 161–171.
4. Гаврильців М.Т. Організаційно-правові гарантії захисту конституційного права людини і громадянина на судовий захист у сфері публічних правовідносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2016. № 22. С. 38–42.
5. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
6. Конституція України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Я. Тацій (голова редкол), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Ю. Барабаш та ін.; 2-ге вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2011. 1128 с.
7. Лужанський А. В. Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 10 (122). С. 45–48.
8. Судові та правоохоронні органи України: навчальний посібник / М.В. Ковалів, С.С. Єсімов, Ю.С. Назар, М.Т. Гаврильців, Г.Ю. Лук'янова, А.І. Годяк, М.М. Бліхар. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 388 с.
9. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 15.02.2015 р. № 192-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19>
10. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Х. : Право, 2010. 256 с.
11. Chorna S. Z. Constitutional consolidation of the human rights function of the judiciary in Ukraine. *National law journal: theory and practice*. 2020. № 5 (45). Р. 4-8.
12. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К. : Реферат, 2007. 848с.
13. *Delcourt v. Belgium*, 17.01.1970. Appl. № 2689/65, A11. URL: <https://ihdrda.uwazi.io/en/entity/yp6fjwarrnj?page=1>
14. *Saunders v. the United Kingdom*, 29.11.1996. Appl. № 43/1994/490/572. URL: http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=408#_edn1
15. *Driza v. Albania*, 13.11.2007. № 33771/02. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83245>.
16. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.
17. Промислово-фінансовий консорціум (Industrial Financial Consortium Investment) проти України, 26.06.2018. № 10640/05. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d41#Text
18. Олександр Волков проти України, 09.01.2013 № 21722/11. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text
19. Рекомендації СМ/Рес (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text
20. Фіндлі (Findlay) проти Сполученого Королівства, 25.02.1997. № URL : <https://precedent.in.ua/2016/04/09/fyndly-protyv-soedynennogo-korolevs/>
21. Хольм (Holm) проти Швеції, 25.11.1993, № 44/1992/389/467. URL : [http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001112974&filename=CASE%20OF%20HOLM%20v.%20SWEDEN%20-%20\[Ukrainian%20Translation\].pdf](http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001112974&filename=CASE%20OF%20HOLM%20v.%20SWEDEN%20-%20[Ukrainian%20Translation].pdf)
22. Сокурєнко (Sokurenko) та Стригун (Stryhun) проти України, 20.07.2006. № 974_115. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_115#Text
23. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
24. ТОВ «Базальт-Імпекс» (Bazalt Impeks, TOV) проти України, 01.12.2011 № 39051/07. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SOO00347>
25. Лучанінова (Luchaninova) проти України, 9.06.2011 р. № 16347/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_788
26. Гоч (Goc) проти Туреччини, 11.07.2002. № 36590/97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_099#Text
27. Претто (Pretto) та інші проти Італії, 18.12.1983. № 7984/77. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2546>
28. Ткачук О. С. Класифікація елементів права на справедливий суд: національна теорія та практика Європейського суду з прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Випуск 1(10). С. 71-77.
29. Науменко (Naumenko) проти України, 09.11.2004, № 41984/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_353#Text
30. Грабчук (Hrabchuk) проти України, 21.09.2006. № 8599/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_118#Text